

MANAS DESTANI'NDA DİNÎ ŞAHSİYETİN EFSANEVİ ŞAHSİYETE DÖNÜŞMESİ: EBU NASIR SAMÂNÎ'DEN AYKOCO'YA

Conversion of the Religious Personality into the Legendary Personality in the Epic of Manas: From Ebu Nasır Samâni to Aykoco

Prof. Dr. Naciye YILDIZ*

ÖZ

Gerçek olayların veya kişilerin farklı boyutlarda işlenmesi, sözlü kültür ürünlerinin tabii sonucudur. Buna bir örnek de Manas Destanı'ndan verilebilir. W. Radloff tarafından derlenen varyantta çok kısa hatlarla işlenen Aykoco isimli yardımcı kahraman, Sağımbay Orazbakov varyantında oldukça detaylı bir şekilde yer almaktadır. Aykoco, hem aynı kahramanın sözlü gelenek çerçevesinde farklı varyantlarda nasıl işlendiğine hem de gerçek kişilikten sözlü kültür kişiliğine nasıl geçildiğine ve bu kahramanlara nasıl bir misyon yüklenebileceğine iyi bir örnektir. Aykoco'nun kimliği, destanda Ebu Nasır Samâni olarak açıklanmaktadır. Bu isim, art zamanlı olarak değerlendirildiğinde Ebu Nasır Samâni'nin, Satuk Buğra Han zamanında yaşamış dini bir şahsiyet olduğu görülmektedir ancak onuncu yüzyılda yaşamış olan bu dini şahsiyetle, destandaki Ebu Nasır Samâni'nin bir edebiyat tarihçisi bakış açısıyla değerlendirilmesi mümkün değildir. Adında yer alan "ay" sözü dolayısıyla mitolojik özelliğe, "koco" sözü dolayısıyla da bilgelik özelliğine sahip efsanevi bir kahramana dönüşen Aykoco'nun, Walter J. Ong'un "sözlü kültür" teorisiyle açıklanabilmesi mümkündür. Sözlü kültür teorisi doğrultusunda yaratılan Aykoco, Manas'ın erginlenmesi sürecinde yaşlı bilge erkek kişiliğiyle doğaüstü yardımcı olarak rol almakta ve Manas ile peygamber zamanı arasındaki bağlantıyı da kurarak yedinci yüzyılın başından onuncu yüzyıla uzanan ve bilincin gerçekçi çizgilerinin ötesine geçen bir misyonu yerine getirmektedir. Manas, Ebu Nasır Samâni/Aykoco ile ve onun olağanüstü şartlarda ulaştırdığı emanetler vasıtasıyla, kültürel belleğin de katkısıyla, gelenekte yer alan Ahmet Yesevi, Battal Gazi benzeri sözlü kültür kahramanları gibi, dünyaya geleceği peygamber zamanında dahi bilinen kut sahibi bir kahraman hüviyetine bürünmektedir. Dolayısıyla, Ebu Nasır Samâni, Aykoco'ya dönüşen ismiyle, destanda yer alan fiziki ve işlevsel özellikleriyle, tarihte yaşamış gerçek bir dini şahsiyetin, yardımcı efsanevi bir kahramana yansıma örneğidir.

Anahtar Kelimeler

Sözlü kültür, Ebu Nasır Samâni, Aykoco, kahraman, dönüşüm.

ABSTRACT

Processing the real events or persons in different aspects is a natural result of the oral culture products. An example of this can be found in the Epic of Manas. In the variant compiled by W. Radloff, the second hero named Aykoco who is processed shortly appears in details in the variant of Sağımbay Orazbak uulu. Aykoco is a good example for both how the same hero was processed in different variants within oral traditions and how the real personality converts into an oral culture personality and how a mission can be given to these heroes. Aykoco's identity is defined as Ebu Nasr Samâni in the epic. When this name is considered diachronically, it is seen that Ebu Nasr Samâni is a religious personality who lived in the period of Satuq Bughra Khan, however, it is not possible to consider this religious personality who lived in the 10th century and Ebu Nasr Samâni in the epic with the perspective of a literature historian. It is possible to explain Aykoco, who turns into a legendary hero with its mythological character due to the word "ay" and a man of wisdom due to the word "koco" in its name, with Walter J. Ong's "oral culture" theory. Aykoco, which was created in accordance with oral culture, takes role as a supernatural helper with its personality of wise old men in the period of Manas' passage and it performs a mission which extends to the tenth century from the beginning of the seventh century by making the connection between Manas and prophet beyond the realistic lines of consciousness. Manas gains the identity of a blessed hero which is known to come to the earth even in the period of the prophet like the oral culture heroes such as Ahmet Yesevi, Battal Gazi mentioned in the tradition with the contribution of the cultural memory and through the relics conveyed in extraordinary conditions by Ebu Nasr Samâni /Aykoco. As a result, Abu Nasr Samâni is an example of reflection of a real religious person who lived in the history and converted into a helper legendary hero with its name turning into Aykoco and its physical and functional features given in the epic and its miracles.

Key Words

Oral culture, Abu Nasr Samâni, Aykoco, hero, transformation.

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, nyildiz@gazi.edu.tr

Giriş

Türk Dünyası destan geleneği incelendiğinde, genel olarak destanların destanları baştan sona değiştirmeleri, bambaşka motiflerle kurgulamaları mümkün değildir. Bunun sebebi, destanların da bir iyesinin olduğuna, eğer çok büyük değişiklikler yapılırsa destan iyesinin bundan rahatsız olacağına ve destanı değiştirerek anlatan destancıyı cezalandıracağına olan inançtır. Bu özellik geçmişten günümüze, destanların bütünüyle değiştirilmeden gelecek nesillere aktarılmasını sağlamış olmakla birlikte, sözlü kültür ürünleri yapıları icabı, yazılı kültür ürünlerinden farklı olarak belli kalıplar içinde değişebilir. Bu değişiklik kültürel bellek çerçevesinde gerçekleşir ve sözlü anlatının herbiri ayrı bir öneme sahip eş ve benzer metinleri meydana gelir. Konu destanlar açısından irdelendiğinde, ana olay örgüsü aynı kalmakla birlikte, bağlam çerçevesinde destanlara yeni motif veya şahsiyetlerin eklenebildiği görülür ki bu anlatma esasına dayalı sözlü kültür ürünlerinin karakteristik özelliğidir. Mesela, bir destanın erkekler veya kadınlar arasında anlatılan varyantlarında birbirinden farklı sözler yer alabilir, motiflerde değişiklikler de olabilir. Mesela, destancı gelecekle ilgili haber vermek üzere rüya ve yorumu, fal veya kehanet gibi gelenekte bunun için kullanılan motiflerden birini seçebilir; bu seçim ana olay örgüsünü etkilemez.

Zaman içinde toplumların zihniyetlerinde değişimlerin yaşanılması kaçınılmazdır. Bu zihniyet değişikliklerinin sebepleri büyük ölçüde dinsel olabildiği gibi, farklı kültürlerle karşılaşma ve etkilenme, siyasal gerçek-

ler veya zorlamalar da olabilir. Bu tür değişiklikler destanlara da yansır ve değişen dönemlerin şartları gereği olarak yine ana olay örgüsünü etkilemeyen bazı unsurlar destanlara eklenip çıkarılabilir. Manas Destanı'nın Radloff tarafından derlenen varyantında, destanın diğer varyantlarında olmadığı halde, siyasi endişelerle veya halkın kültür hazinesi olan destanı koruma amaçlı olarak destancı tarafından Manas'ın Rus çarı ile dost olarak gösterilmesi epizodu buna örnek verilebilir ancak bu epizodun destanda yer alması, destanın bütününe etkileyen bir değişim değildir.

Sözlü kültür ürünlerinin bir başka özelliği de, olay veya kahramanların gerçekte bağlantılarının olup olmamasının veya gerçeklik derecesinin önem arz etmemesidir. Birçok destan incelendiğinde, tarihte yaşanmış olayların veya kahramanların gerçekte olduğu hâliyle değil de halkın kolektif bilincinde yaşayan şekliyle, Walter J. Ong'un deyişiyle sözle biçimlenen bilgileri (1995: 52) sözlü olarak aktaran kişilerin metoduyla, destana yansıdığı görülebilir. Bu açılarından değerlendirildiğinde, Manas Destanı'nın varyantları arasında aynı kahramanın farklı çizgilerle işlendiği de, gerçek kişiliğinden uzaklaşarak bambaşka bir tip hâlinde yer aldığı da görülebilir.

Destanlarda kahramanlar ve tiplerden oluşan figüratif bir yapı söz konusudur. Bu yapı doğrultusunda oluşan merkezi veya yan kahramanlar gerçek dünyada var olmasalar veya farklı kişilik özelliklerine sahip olsalar da toplumsal zihniyeti yansıtan unsurlar olarak destan geleneği içinde tasarlanırlar. Bu sebeple aslında kendi hanına isyan ve ülkesini terk

eden bir kişi, destanda halkın özgürlük ve adaletsizliğe, zulme isyan etme zihniyetini yansıtıyorsa bir kahraman olarak işlenebilir. Toplumun yeni kabul ettiği din çerçevesinde, gerçekte yaşanması mümkün olmayan olaylar, aynı yüzyılda buluşması mümkün olmayan kişilerin yansımaları destanda yer alabilir. Onların işlevleri o zihniyeti oluşturmak veya yansıtmaktır. Bu kahramanların söylemleri de kolektif bilinç yahut da bu bilincin zihniyet değişimleri sürecine bağlı olarak düzenlenmesi doğrultusunda gerçekleşir. Tarihte yaşamış bir kahraman olduğuna dair hiçbir kayıt bulunmayan Manas, Kırgızların özgürlük ruhunu diri tutan bir figüratif yapı olarak, çocukluk döneminden başlayarak bu zihniyeti yansıtan davranış kalıpları ve söylem demetleriyle destana yansır. Onun işlevi; varsa bu zihniyeti canlı tutmak, yoksa bu zihniyeti oluşturmaktır.

Manas Destanı gibi büyük bir eserde destan kahramanlarının tek işlevi elbette özgürlük ruhunu diri tutarak Kırgızların ilelebet varlığını koruma idealiyle sınırlı değildir. Destanda ata dininden İslamiyet'e geçiş, büyük bir zihniyet değişimidir ve her ne kadar içinde kolektif zihniyetin unsurlarını taşısa da yeni söylem demetlerine ve yeni davranış kalıplarına ihtiyaç duyulur. İşte bu çalışmanın konusunu teşkil eden Aykoco gibi tiplerin işlevi bu zihniyeti destancının aracılığıyla dinleyicilere yani nesillere yansıtmak, geleceğe taşımaktır. Bu çerçevede onların tarihte yaşamış kişiler olup olmaması da, yaşamış kişilerse gerçek hayatlarıyla mutlak benzerlikler taşıyıp taşınamaması da destanın problemi değildir. Onlar destanda kolektif bilin-

cin yeni halkasının oluşması yolundaki işlevleriyle yer alırlar. Figüratif yapının içinde yer almaları, destancının idealleri düzleminde gerçekleşir. Bu sebeple de Manas Destanı gibi birçok benzer ve eş metne sahip destanlarda aynı kahramanları ve aynı figüratif yapıyı aramak yersizdir. Mesela, destancı din değişikliği nedeniyle yeni toplumsal zihniyeti işlemek istiyorsa buna uygun bir figüratif kahramanı, Türklük bilincini işlemek istiyorsa bu bilinci yaratacak bir figüratif kahramanı eserin bütünü bozmadan eserine yerleştirmelidir. Yine Manas Destanı'ndan örnek verecek olursak destanın bazı varyantlarının İslamiyet, bazı varyantlarının da Türkçülük propagandası yapmakla suçlanması işte bu figüratif kahramanların işlevleri nedeniyledir. Manas Destanı'nın Radloff tarafından derlenen varyantında destancı veya destancıların İslami bilinci yansıtmak gibi bir amaçları olmadığından Orazbakov varyantındaki gibi bir figüratif kahraman varyantta yer almaz. Bunun gibi birçok farklılık bütün anlatı türleri için geçerlidir ve bu konuda birçok yapılacak çalışmaya hâlâ ihtiyaç vardır. Bu çalışmada ise, sözlü kültür çerçevesinde Aykoco isimli yardımcı kahramanın Manas Destanı'nın varyantlarından ikisinde nasıl farklı çizgilerle işlendiği ve gerçek bir kişiliğin hangi boyutlarda değişerek figüratif bir işlev kazandığı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Ebu Nasır Samânî Kimdir?

Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakov varyantında, bir yardımcı kahramanın ismi, Ebu Nasır Samânî olarak açıklanmaktadır. Ebu Nasır Samânî tarihî bir şahsiyettir ancak onun kişiliğiyle ilgili olarak kaynak-

larda birbirinden farklı bilgiler de yer almaktadır.

Tarihî kaynaklarda ismi Ebu Nasr bin Ahmed olarak geçen ve Manas Destanı'yla ilgili her konuda geniş bilgiler içeren *Manas Entsiklopediyası*'nda emirlik yaptığı söylenen Ebu Nasır Samânî (Sarılbekov 1995: 43-44), Samânî hanedanının kurucusu ve 820-864/865 yılları arasında tahtın sahibi olan Ahmed b. Esed'in oğludur. Babasının ölümünden sonra yedi kardeşin en büyüğü olarak 864/865-892 yılları arasında babasının yerine geçmiş; kendisine Halife Mu'temid (870-892) tarafından 875 yılında Maveraünnehir valiliği verilmiş, dolayısıyla müstakil bir han olarak kabul edilmiş ancak, ömrü kardeş kavgasıyla geçmiş ve kardeşi İsmail, bu coğrafyada daha güçlü bir kişilik olarak ortaya çıkmıştır (Golden, 2002: 158, Yıldız, 1979: 104-106, Duman, 2012: 532). Ömrünün büyük çoğunluğu kardeşiyle arasındaki hâkimiyet mücadelesiyle geçmekle birlikte, Samânîler zamanında bütünüyle Müslüman olan Maveraünnehir'in (Köprülü, 1984: 14) İslam dinine girmesinde Ebu Nasır'ın da katkısı çoktur. Ebu Nasır Samânî 892 yılında vefat etmiştir (İbn'ül Esir, 1986: 234; Vambery ty: 81). Ebu Nasr bin Ahmed bu özellikleri nedeniyle Müslüman olan diğer halklarla birlikte, coğrafyada yaşamaya devam eden Türk boylarının kültürel belleklerinde önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca Samânî hanedanının Türk soylu halklarla ilgisinin olabileceği düşüncesi de bu şahsiyetin Türk soylu halkların sözlü kültüründe yer almasında etkili olmuştur diye düşünülebilir.

İslam *Ansiklopesini*'nin *Samânîler* maddesinde Aydın Usta, Ebu Nasır ile

ilgili olarak özetle şu bilgileri vermektedir: “Yirmi yılı aşkın bir süre valilik yapmasına rağmen faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ahmed'in ölümünden (250/864) sonra yerini oğlu Nasr aldı. Halife Mu'temid-Alellah, 261 (874-75) yılında Mâverâünnehir'in idaresini bir fermanla Nasr b. Ahmed'e verdi. Samânîler'in bölgedeki hâkimiyetlerinin halife tarafından onaylandığı bu tarih, bazı araştırmacılarca devletin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Nasr, aynı yıl Buhara halkının isteği üzerine kardeşi İsmâil b. Ahmed'i bu şehre vali tayin etti. Buhara'da asayişli sağlayan ve Hüseyin b. Ali et-Tâî yönetimindeki Hârizmlilerin saldırısını bertaraf eden İsmâil, daha sonra Tâhirîler'in Horasan valisi Râfi' b. Herseme'nin desteğiyle ağabeyine karşı isyan etti. Fakat hareketi başarısız oldu ve Nasr'ın ileri sürdüğü şartları kabul etmeye, yıllık 500.000 dirhem haraç vermeye mecbur oldu. İsmâil, ağabeyine bir defa daha isyan etti. 275 (888) yılında Semerkant yakınlarında Nasr'ı yenilgiye uğratarak esir aldı, ancak ona çok iyi davrandı ve makamında bırakıp Semerkant'a gönderdi. Nasr'ın ölümüyle (279/892) hâkimiyet İsmâil b. Ahmed'in eline geçti ve Buhara başşehir yapıldı.” (2009: 36/64-65).

Ebu Nasır Samânî'nin kişiliğiyle ilgili olarak, kaynaklarda yer alan bir başka görüşe göre, onun siyasetle ilgisi yoktur; sadece Allah rızası için İslam'ı tebliğ eden bir mutasavvıf şeyhidir. Doğu Türkistan'ın Atuş bölgesinde Satuk Buğra Han'ın mezarının yanında evi bulunan tarihçi yazar Seyfettin Azizi, *Satuk Buğra Han* adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak özetle şu bil-

gileri vermektedir: “Ebu Nasr Samâni gençken bilim uğruna Bağdat’a gitmiş, Bağdat’taki bir büyük medresede okuyup İslam ilkelerini mükemmel şekilde öğrenmiş ve İslam dinine kendini adamıştır. Bağdat’ta Kur’an’ı onun gibi etraflıca bilen adam azdır. Hz. Muhammed’in hadislerini ve onun muhtevasını mükemmel olarak idrak etmiştir. Dört halifenin hayatını ve her bir mezhebi derinlemesine incelemiştir. Bir süre İslami eğitim veren büyük medreselerde öğretmenlik yapmış, kırk beş yaşı doldurmuş olmasına rağmen evlenmemiştir. Çünkü, bütün hayatını, varlığını, akıl ve idrakini, şöhretini, mal-mülkünü dine, dini yaymaya vakfetmiştir. Semerkant’a giderek üç yıl kalmış ve bölgedeki durumları değerlendirmiş ve burada Türkçe hakkında temel bilgi edinmiştir. Samâni Şahı İbn-i Ahmet¹ dönemindeki iç isyan yüzünden orada fazla kalamamış, küçük bir tüccar kimliğiyle Kaşgar’a gelmiş ve beş yılını burada geçirmiş; Uygur dilini ve örf-adetlerini öğrenmiş, insanların dine olan inancını kavramıştır. Bir gün, Ebu Nasr Samâni camide cemaatle beraber namaz kıldıktan sonra eve dönmek üzere iken, Arapça karışık Samâni lehçesiyle konuşan bir kişi ona Satuk Buğra Han’ı mağlup etmek, Samâniler Hanedanına karşı olan Buğralar Hakanını yok etmek için yardım etmesi gerektiğini söylemiş. Bunun üzerine Ebu Nasr Samâni kendisine yardım etmeyeceğini, kendisinin oraya İslam dinini yaymak gibi kutsal bir görevle geldiğini, onu yerine getirmekte olduğunu, görevinin tamamlanmadığını, bunun Satuk Buğra Han’sız olmayacağını, kendisine devletin değil, dinin gerekli olduğunu, Allah yolunda kur-

ban gitmeye ant içtiğini, kendisine mani olmamasını, Satuk Buğra Han’a el uzatmamasını, onun Allah’ın sadık kulu olduğunu ve ilk olarak bu yurтта İslam dinini kabul ettiğini ve onu yaygınlaştıran ulu biri olduğunu sert bir şekilde belirtmiş.” (1998: 182-184).

Bu eserde yer alan Ebu Nasır Samâni, bir Samâni idarecisi değil, mutasavvıf bir şahsiyet olarak tanımlanmaktadır. Diğer kaynaklar değerlendirildiğinde de birbirine yakın dönemlerde benzer isimde iki ayrı şahsiyet yaşadığı, bunlardan birinin *Manas Entsiklopediyası*’nda belirtilen idareci, diğerinin de ilmiye sınıfından bir şahsiyet olduğu kanaati hâsıl olmaktadır. *Uygurların İslam’ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam Medreseleri* konusundaki çalışmasında İbrahim Muti, Ebu Nasır Samâni’nin Sultan Satuk Buğra Han’ı İslamiyete davet ettiğini, Kaşgar’ın Artuş kasabasında ilk medreseyi kurduğunu, yedi bin kişinin Müslüman olmasına vesile olduğunu, hanın ve devlet adamlarının çocuklarından yetmiş kişiyi eğittiğini, elliden fazla âlim yetiştirdiğini, Türklere İslam davetini yapabilmek için Türk dilini öğrendiğini ve bu sayede hem dinî davet hem de müderrislik işinde başarılı olduğunu bildirmektedir (2002: 306) ki bu bilgiler yukarıda yer alan kaynaktaki bilgilerle -Kaşgar’da bulunması, dersler vermesi, Türk dilini öğrenmesi gibi- örtüşmektedir. Ebu Nasır Samâni hakkında İslam Ansiklopedisi’nde *Satuk Buğra Han* maddesinde de şu bilgiler verilmektedir: “Bezir Arslan Han’ın 303 (915-16) yılı civarında ölümü ve Balasagun’da Karahanlı tahtına II. Arslan Han’ın çıkması üzerine Satuk annesiyle birlikte Kaşgar’a gidip am-

cası Kadir Han Oğulcak'a sığınmak zorunda kaldı. Amcası adına vergi tahsil etmek üzere Kaşgar yakınlarındaki Artuç'a giden Satuk, burada Tezkire-i Satuk Buğra Han'da kuvvetli bir âlim ve Üveysî bir kutub olarak tanıtılan Ebû Nasr b. Mansur ile tanıştı. Ebû Nasr'ın inşa ettirdiği caminin etrafında oluşan bu küçük ticaret şehrinde namaz kılanları görünce İslâmiyet hakkında ilk bilgileri Ebû Nasr'dan aldı. Onun ve Nişâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerin telkinleri sonucunda müslüman oldu." (Hunkan, 2009: 36/181-182).

Bu metinde Satuk Buğra Han ile ilişkilendirilen Nasır, Ebu Nasır bin Mansur olarak tanıtılmaktadır. Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşuyla ilgili bir başka bilgiye göre de Ebu Nasır Samânî yine bir idareciden ziyade din telkincisi ve öğreticisi olarak kaynakta yer almaktadır: "Satuk (Müslüman adı Abdülkerim), Külbilge Kadir Arslan Han'ın evladı Bazir Arslan Han'ın oğludur. Satuk küçük yaşta baba-sı Bazir Arslan Han öldükten sonra, tahta Satuk'un amcası Oğulcak varis olmuş, Satuk'un annesi de Oğulcak ile evlenmiştir. Oğulcak hanlık döneminde, önceki Karahanlıların Samânîlerle barış içinde yaşama politikasını değiştirerek, Samânîler sarayından kaçarak gelen şehzade Ebû Nâsr Binni Samânî'yi ağırlamış ve onun Kaşgar'a yakın Atuş'ta bir cami inşa etmesine izin vermiştir. Bu dönemde Buhârâ ve Semarkant'tan Atuş'a gelerek ticaretle uğraşan Müslüman kervanların etkisiyle İslâmiyet de etrafa duyulmaya başlamıştır. 12 yaşındaki Satuk, Atuş'ta kervanlar ile karşılaşmış ve Ebu Nasr Samânî ile tanışmıştır. Sa-

tuk Müslümanların namaz kıldıklarını gördükten sonra, Ebu Nasr Samânî 'ye bazı sorular sormuş, Samânî ona Allah'ın 99 ismi, Zati ve Sübuti sıfatlarını, Allah'ın Resulü Muhammed Peygamberin hadislerinden nakil alarak İslâmiyet'i güzel bir şekilde anlatmıştır. Bundan derin bir şekilde etkilenen Satuk hemen Müslümanlığı kabul etmiştir." (Abudkelim, 2006: 64-65). Bu bilgiler bize, Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i öğrendiği Ebu Nasr Samânî'nin idareci olan Ebu Nasır'dan farklı çizgiler taşıdığını göstermektedir. Ayrıca, bu kaynakta Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i tanınmasıyla ilgili bilgiler de, sözlü bellek unsuru olarak, makalenin sonraki kısımlarında Manas'ın İslâmiyet'i tanınması epizoduyla karşılaştırılacaktır.

Satuk Buğra Han'ın adının, Ebu Nasır Samânî adıyla ilişkilendirilmesi sebebiyle, Anadolu'da bilinmemekle birlikte, Türkistan coğrafyasında çok yaygın olarak bilinen Satuk Buğra Han Destanı'na da bakılması gerektiği kanaatindeyiz. Ebu Nasır Samânî'nin adı, Satuk Buğra Han destanında da geçer. Bu destanda, Hazreti Muhammed yaşadığı Miraç'ta kendisini görür ve kim olduğunu sorup öğrenir. Miraç dönüşünde, sahabelere; "İslam kılıcı Türkistan'a yetmedi, iman etmediler; *kıyâmet* günü nasıl hesap veririm diye endişeleniyordum, *Satuk Buğra, Ebu Nasır Samânî'nin gayreti ile bu işi gerçekleştirecek*" demiştir (Özkan, 2013: 472-478). Bu sözler, kültürel bellekte yaşayan ve birçok sözlü kültür ürününün kahramanı ile özdeşleşen kalıplardır; tıpkı Ahmet Yesevi'nin, Battal Gazi'nin peygamber zamanından bilinmesi gibi. Kültürel bellekte yaşayan ve din ile ilişkilendirilen sözlü kültür

ürünlerinde destancılar tarafından kullanılan bu kalıp da Manas ile bağlantılı olarak makalenin ilgili kısmında değerlendirilecektir.

Bilgileri konumuz açısından kısaca toparlayacak olursak, tarihî kaynaklarda kaçak bir Samânî şehzadesi, belli tarih diliminde idarecilik yapan bir Samânî hanı ve mutasavvıf bir şahsiyet olarak Ebu Nasır (Samânî) adının geçtiği görülmektedir. Bu şahsiyet, Semerkant'ta bulunduğu yıllarda, Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i öğrenmesinde ve Müslüman olmasında etkili olan Samânî sarayından kaçmış bir şehzade midir, bir han mıdır, bir mutasavvıf mıdır, yoksa bu vasıfların hepsini kendisinde toplayan bir kişi midir? Bu soruların cevabı tarihçileri, edebiyat tarihçilerini, din tarihçilerini ilgilendirebilir. Sözlü kültür açısından bakıldığında ise, bunlar değil, esere nasıl yansıdığı önemlidir. Dolayısıyla, bu makalede ortaya konulmak istenen Ebu Nasır Samânî'nin gerçek kişiliği değil, destanda efsanevî bir şahsiyet olarak nasıl yer aldığıdır.

Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakov Varyantında Aykoco

Bilindiği üzere Manas Destanı'nın bazı varyantları, Sovyet döneminde baskılara maruz kalarak yasaklanmış, destan ile ilgili olarak gazeteler ve dergiler üzerinden olumsuz yayınlar yapılmış ve 1952 yılında düzenlenen "Manas Eposun İzildöge Arnalgan Bütkül Soyuzduk İlimiy Konferansiya"²da destanın pantürkist ve panislamist unsurlar içerip içermediği uzun uzadıya tartışılmış, Kazak alimi Muhtar Avezov'un da teşvikleriyle Manas Destanı'nın bir dünya mirası olduğu ve içinde zararlı unsurlar var diye heba edilemeyece-

ği görüşü doğrultusunda, Sagımbay Orazbakov varyantından bu zararlı unsurların çıkartılarak yayımlanmasına karar verilmiş ve arşivlerdeki Manas varyantlarından faydalanılarak 1958 yılında "Kurama" metin yayımlanmıştır. Sagımbay Orazbakov varyantından çıkartılan unsurların Türklük şuurunun dile getirildiği sözler ile dinî bilgilerin yer aldığı kısımlar olduğu daha önce bir çalışmada tespit edilmişti³. 1995 yılından sonra, arşiv metinleri yeniden okunarak müdahale edilmeden destan yayınlandığında yapılabilen bu tespitlerden, Türklük ile ilgili olanları bir başka çalışmanın konusu olarak bir kenara koyduğumuzda, İslamiyetle ilgili unsurların büyük çoğunluğunun Aykoco tiplmesi ile destana yansıdığı görülecektir. Sagımbay Orazbakov varyantı boyunca Aykoco'yla ilgili epizotlar şu şekilde sıralanabilir:

Aykoco, Manas'a verilecek emanetleri ulaştırmak üzere, peygamber tarafından 400 yıl öncesinden görevlendirilir. Bu epizot vasıtasıyla, Manas, daha peygamber zamanında dünyaya geleceği bilinen kut sahibi kişilerden biri statüsüne kavuşmuş olur. Sözel bellekte yar alan bu epizot, Ahmet Yesevi, Satuk Buğra Han ve Battal Gazi gibi farklı alanlardaki kültür tiplerinde de işlenir.

Zamanı geldiğini anlayınca, Aykoco, peygamberin emanetlerini ulaştırmak üzere Manas'ı aramaya başlar. Bu epizot da Aslan Baba'nın yüzyıllarca dilinin altında taşıdığı emaneti ulaştırma zamanının geldiğine, emaneti ulaştıracağı kişinin dünyaya geldiğine vakıf olarak onu bulmasıyla benzer bir kalıptır.

Manas, Aykoco'ya ve yanındakilere, kurdun kaptığı kuzunun peşinden gittiğinde, grup hâlinde namaz kılarlarken rastlar. Bu epizotu Champbel'in "Kahramanın Sonsuz Yolculuğu" kuramı doğrultusunda değerlendirdiğimizde, kuzu, Manas'ın çağrıya yönelmesini sağlayan haberci konumundadır. Bu epizotta, Müslüman olmayan Manas'ın abdest alıp namaz kılan adamları görüp ne yaptıklarını merak etmesi ve bunları kim olduğunu bilmediği Aykoco'ya sorması ile Satuk Buğra Han ile ilgili kaynaklardan yukarıda alıntılanan epizot arasında ortaklık söz konusudur. Öğretinin başlaması için anahtar görevinde olan "Ne yapıyordunuz?" sorusuyla Manas'ın veya Satuk Buğra Han destanında da kervancıların otura kalka ne yaptığını merak eden Satuk Buğra Han'ın aydınlanma süreci başlamış olur. Bu birinci süreçte kahramanlar dinin temel direği olan "namaz"ı öğrenir. Sözel bellek için, aynı epizotun farklı kahramanlara isnat edilerek anlatılmasında bir sakınca yoktur; çünkü sözlü kültür unsurlarında bir epizotun veya motifin ilk ve özgün olması değil, hangi amaca hizmet ettiği önemlidir.

Manas, kuzusunu orada sapasağlam görünce onlara kim olduklarını sorar. Aykoco'nun yanında sapasağlam duran kuzu, kutlu bir işin işareti olarak destanda yer almaktadır. Manas, kurdun kaparak kaçtığı kuzunun hiçbir yarasının olmadığını görünce, bu kutun gizemli dünyasının farkına varır.

Aykoco, görür görmez Manas'ın, emanetleri ulaştıracağı çocuk olduğunu anlar. Kanaatimizce bu epizot, tıpkı Aslan Baba'nın Yesili Ahmed'i görür görmez tanıması gibi, kutun tekrar

tekrar onaylanması için bir kalıptır ve sözlü kültür bu yolla kutun defalarca sınılandığını, yani tesadüfi olmadığını gösterir.

Aykoco, Manas'ı bütün halkıyla birlikte eski dini bırakıp Müslüman olmaya davet eder ve kendisinde peygamberin beş yüz yıllık emanetlerinin olduğunu, onları kendisine teslim edip Arabistan'a geri döneceğini söyler. Aykoco'nun kendisini tanıttığı ve Manas'ın peygamber zamanından bilinen kut sahibi bir kişi olduğunu tebliğ ettiği bu epizot, Manas'ın önünde yeni bir eşğin açılmasının ifadesidir.

Peygamber sözünü duyan Manas, Aykoco'ya peygamberin kim olduğunu sorar ve böylece Manas'ın aydınlanması sürecinde ve Aykoco'nun din öğreticiliği görevinde ikinci bir aşama başlar. Bu öğrenim, aslında bir kültürel bellekten başka bir belleğin oluşum aşamasına, İslamiyet öncesi inançlardan İslamiyet'e geçiş anlamına gelmektedir. İkinci aşamada öğretilen İslamiyet'e göre "peygamberlik" kavramıdır.

Aykoco'nun öğretisinin diğer aşamaları, Allah ve dört melek ile devam eder.

Aykoco, Manas'ın ağzını açtırıp tükürdüğünde, Manas'ın gözü açılır, Levh-i Mahfuz'u, cehennemi görüp ağlar. Sözlü kültürün bu kalıbı Battal Gazi Destanı'nda da yer alır. Orada sonuç Battal Gazi'nin bütün dilleri öğrenmesi şeklinde gerçekleşirken Manas'ta batın gözünün açılması şeklinde gerçekleşir.

Aykoco, nihayet kelime-yi şehadeti öğretip Manas'ın Müslüman olmasını sağlar. Böylece Aykoco'nun Manas ile ilgili ilk işlevleri tamamlanmış olur.

Aykoco, destan boyunca halkın anlayabileceği örnekleri sayarak⁴, Müslüman olmayanları İslamiyet'e davet eder ve Allah'a niçin iman etmek gerektiğini herkesin göreceği, bileceği örneklerle anlatır ve elle yapılmış bir putun asla Allah ile denk tutulamayacağına deliller gösterir. Aykoco aydınlatmasına millet ayrımı gözetmeksizin destan boyunca devam eder. Aykoco'nun Manas'ın ve Kırgızların Müslüman olmasından sonraki hedefi, Manas'ın yendiği bütün halklardır. Bu çağrıyı yapmadan önce, kerametleri sayesinde devlerin, olağan dışı yaratıkların yenilmesinde katkısı olur. Manas'ın kör olan gözlerinin açılmasını sağlar. Bunun gibi birçok keramet, yeni dinin yani yeni bir kültürün yayılması içindir.

Bu işlevlere sahip olan Aykoco, destanda şu sözlerle tanımlanır:

Aytmak boldu Aykoco/Söylemeye başladı Aykoco

Bir adamday başı bar/Bir insan gibi başı var,

Tak uşul kündö karasa/Tam bu gün sayarsan

Beş cüz elüü çaşı bar/Beş yüz elli yaşı var.

“Asılım Şamdan, arap -dep/“AsımŞam'dan, Arap -diye,

Anda meni karap! -dep./ Beni dik- katli dinle!” -diye,

Kırk çaştaki kişidey/Kırk yaştaki adam gibi

Kıyal menen müyözü/Karakteri ve huyu.

Nuru kündöy balkıgan/Nuru gü- neş gibi yayılmış,

Sakal menen murutu/Sakal ile bıyığı

Kööhar taştay carkıgan/Yakut taş gibi parlamış.

Iyman nuru cüzündö/İman nuru yüzünde,

Dürri kööhar sözündö/İnci gevhe- risözünde,

Şam çırağı közündö./Gözü mum ateşi gibi parlak.

Aytkan sözdü munayım/Söylediği sözü nazik,

Aalım kılğan kudayım/Âlim ya- ratmış rabbim.

Aytganındın baarısı/Söylediğinin tümü

Ayat adis cudayın/Ayet ya da ha- dis eksiksiz.

Ak paygambar Mustapa/Hak peygamber Mustafa'nın

Nak özünön bata algan./Tam özünden dua almış,

Aykoco dep atalğan./Aykoco-diye ad verilmiş.

Cılın sanap taktagan/Doğum ta- rihini hesaplamış,

Baygambardan amanat/Peygam- berden emaneti

Manas üçün saktagan/.Manas için korumuş.

“Alda bolso car -dedi”/“Allah olsa yâr -dedi,

Azır menin özümdö/Şimdi benim kendimde

Amanatım bar -dedi./Emanetim var -dedi.

Din islam canısın/İslam dininin canısın,

Başı Kumul, ayağı Urum/Başı Kumul, sonu Urum,

Orta Aziya kanısın./Orta Asya hanı sensin.

Baştap kekim aytayın/Sözüme başlayayım,

Amanatın, tapşırıp/Emanetini teslim edip,

Alla buyursa kaytayın./Allah na- sip ederse döneyim.

*Medina, Meke ceribiz, /Medina,
Meke yerimiz,*

*Sam uulu arab elibiz /Sami boyu
Arap milletimiz,*

*Ak islam dinibiz, /Hak İslam di-
nimiz,*

*Amanat için kelgen -dep, /Ema-
net için gelmiş-diye,*

*Ak amiri biliniz. /Hak emrini bi-
liniz.*

*Düynönü dalay aşadım, /Dünyayı
çok görüp geçirdim,*

*Beş cüz elüü çaşadım. /Beş yüz
elli sene yaşadım.*

*Kup biliniz, sen balam, /Sen bunu
iyi bil çocuğum,*

*Barça can cüz cıl turbasın. /Bütün
canların yüz yıl (bile) durmayacağını.*

*Menin munça çaşşım /Benim bu
kadar yaşamam*

*Baygambardın dubası. /Peygam-
berin duası. (Manas, 2010: 108).*

Manas Destanı'nın Radloff Tara-
fından Derlenen Varyantında Aykoco

Radloff tarafından yazıya geçiri-
len varyantın ilk tam varyant olması,
Sovyet döneminden önce yayımlan-
masından dolayı müdahaleye maruz
kalmaması, olumlu yönleridir. An-
cak, destandaki üsluptan anlaşılacağı
üzere, çeşitli bölümlerin birkaç farklı
destancıdan derlenmesi sebebiyle,
bazı tekrarların bulunması veya bazı
epizotların destancılar tarafından
farklı bölümlerde işlenmesi nedeni-
yle de atlanma ihtimalinin olması gibi
olumsuzlukları da bulunmaktadır. Bu
varyantta da Aykoco bir destan kahra-
manı olarak yer almakta ve destanın
üçüncü dairesinde, Manas'ın torunu
Seytek'in isminin verilmesi törenin-
de yer alan bir kahraman olarak iş-
lenmektedir. Bu varyantta, kimsenin
uygun bir isim söylemeye cesaret ede-
mediği ad verme töreninde, gökten

yeryüzüne inen Aykoco altın sakallı
olarak tanımlanır ve ad verme göre-
vini yerine getirdikten sonra gözden
kaybolur (Yıldız, 1995: 892). Göksel
yani kut sahibi bir varlık olarak tanım-
lanan ve ad verme ile ilişkilendirilen
Aykoco'nun bu varyantta Manas'ı İsla-
mi açıdan aydınlatmak gibi bir işlevi
yoktur. Bunun, destanda Manas'ın za-
ten Müslüman olarak dünyaya gelme-
siyle ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.
Bu tür farklılıklar, sözlü kültür ürün-
lerinin özelliğinden kaynaklanmakta-
dır. Değerlendirdiğimiz iki varyantta
da -ilkinde İslamiyet'i öğreten, ikinci-
sinde kahramana uygun ismi bulan-
Aykoco'nun yol gösterici bir yardımcı
kahraman olarak işlenmesi ortaklıktır
ancak farklı işlevlere sahip olmaları
da varyantlaşmayı sağlayan unsurlar-
dan birini oluşturmaktadır. Elbette ki
bunların hangisinin doğru, daha eski,
daha özgün olduğunu sorgulamak
abestir; sözlü kültürlerin yapısı gere-
ği hepsi özgündür ve doğrudur. Sözlü
kültür içinde şekillenen destanın var-
yantlarında, görüldüğü üzere bir yar-
dımçı kahraman farklı bir işlevle yer
alabilmektedir. Bu durum, sözel belle-
ğin doğal sonucudur.

Aykoco Kimdir?

Manas Destanı'nın Radloff var-
yantında Aykoco'nun kim olduğuyla il-
gili bir açıklama yer almaz. Sagımbay
Orazbakov varyantında ise şu bilgi yer
alır;

*Kalgan eken Aykoco /Kalmış Ay-
koco*

*Ak baygambat özünön. /Hak pey-
gamberin zamanından.*

*Atın uksan aytayın /Adını duy-
mak istersen söyleyeyim*

*Abunasır Samânî. /Ebu Nasır
Samânî. (Manas, 2010: 371).*

Manas Destanı'yla ilgili bilgilerin yer aldığı *Manas Entsiklopediya'sında* asıl ismi Abunasir Samâni olarak verilen Aykoco'nun her varyantta farklı şekillerde tasvir edildiği, Sağımbay Orazbakov varyantında Hz. Muhammed'in sahabelerinden olduğu, Hz. Muhammed'in bir gün sahabeleriyle otururken kendisinden 400 yıl –bazı yerlerde de 200 yıl– sonra dünyaya gelecek olan Manas'tan söz ettiği ve yanındakilerin ricası üzerine Manas'ın ve kırk çorasının görüntüsünü sahabelerin gözlerinin önüne getirdiği, Manas'a ulaştırılmak üzere bir kılıç (Açalbars) ve bir tüfeği (Akkelte) o zamana kadar kimin sağ kalıp kendisine ulaştırabileceğini sorduğu, sahabelerin içinden Abunasir Samâni'nin bu görevi üstlendiği, Manas yiğit olup düşman üzerine yürüdüğünde Manas'ı Altay'da arayıp bularak emanetleri ona verdiği, kendisini dine çağırarak Arabistan'a döndüğü, Manas'ın daha sonra Abdılada adındaki çorasını göndererek Aykoco'yu çağırıldığı, destan boyunca Aykoco/Abunasir Samâni'nin Manas'ın yendiği düşmanlarını Müslüman olmaya davet ettiği, aslında bu destan kahramanının 9-10. yüzyılda Horasan civarını idare eden bir tarihî kişilik olduğu, 864-892 yıllarında emirlik yaptığı, o dönemde göçmen Türk boylarını İslam dinine intisap ettirmek için çaba sarfettiği kayıtlıdır (1995: 43).

Destanda birçok kerametine de (Manas'ın kör olan gözlerini dua ile açması gibi) değinilen Aykoco/Ebu Nasır Samâni'nin peygamber zamanında yaşamış bir sahabe olmasının imkânsız olduğu, onun tarihî kişiliğinin de destandaki epizotlarla ilişkilendirilemeyeceği açıktır. Tarihî ve dinî şahsi-

yetler, destanlarda baş veya yardımcı kahraman olarak yer alabilirler ama destanlardan hareketle, onların gerçek kişilikleri hakkında yorum yapmak, araştırmacıyı doğru sonuçlara ulaştır- maz. Örneğimizden hareketle, Aykoco/ Ebu Nasır Samâni'yi bir sahabe olarak da, dinî veya tarihî bir başka şahsiyet olarak da düşünmek, sözlü kültür te- orisi çerçevesinde mümkün değildir. Sahabelik açısından değerlendirildiğinde, bilinen ilk örnek olarak Ahmet Yesevi-Aslan Baba vasıtasıyla kültü- rümüze giren “kutsal emaneti ulaştır- ma” ve “daha peygamber zamanında dünyaya geleceğinin bilinmesi” gibi kodlar, daha sonra gelenekte Battal Gazi, Satuk Buğra Han gibi başka destan ve menkabe kahramanlarıyla da devam eder. Tarihî kişilik olarak bakıldığında, destanda Ebu Nasır Samâni'nin bu yönüyle ilgili herhangi bir detay işlenmemektedir. Din tel- kincisi sıfatıyla değerlendirildiğinde ise Aykoco, Türk kültüründe yer alan yüzlerce tipin süzgeçten geçirilmiş bir örneğidir. Aykoco'nun din yolunda ir- şat vazifesiyle birlikte akıl veren, yol gösteren, problem çözen kişiliği, kül- türümüzde İrkil Hocalar, Dede Kor- kutlar vasıtasıyla da yer almaktadır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, kanaatimizce Aykoco/Ebu Na- sır Samâni'nin kim olduğu değil, niye Aykoco olduğudur. Bunu açıklamak üzere mitolojik kaynaklara ve anlam- bilimimize başvurmamız gerekmektedir.

Türk Mitolojisinde Ay ve Ay- koco İsmine Kattığı İşlev

Kozmik olması nedeniyle insan- ların sürekli olarak gördükleri ve de- vamlı değişimine şahit oldukları bir unsur olan ay, mitolojide evrensel bir konudur. Bu konuda Eliade, “Güneş

her zaman olduğu gibi aynı kalır ve asla bir “oluşum” içine girmez. Oysa ay büyür, küçülür, kaybolur, tüm evrene hükmeden oluşum, doğum ve ölüm yasasına boyun eğer. İnsan gibi ayın da duygusal bir tarihi vardır; çünkü insan gibi ayın da ölümle noktalanmış çöküş dönemi vardır. Ay üç gece boyunca yıldızlı gökte görünmez. Ama bu «ölümün» ardından yeniden doğuş gelir; “yeni ay”. Ayın karanlıklara gömülmesi kesin bir son değildir” (2003: 167) şeklindeki sözleriyle ay ile güneşi karşılaştırmakta ve güneşin formunu sürekli korumasına rağmen ayın büyümek, küçülmek, tamamen kaybolmak gibi görünüşleriyle, evrende “ölüm” ve “doğum/yeniden doğum” gibi çağrışımlara yol açtığını vurgulamaktadır. Ay “bölünür,” “dokur,” “ölçer” ya da besler, üretir, kutsar; ya da ölümlerin ruhlarını karşılar, erginler ve arındırır; çünkü ay canlıdır, sonsuza kadar ritmik bir oluşum içindedir (Eliade, 2003: 186) diyen araştırmacı, çeşitli dinsel törenlerde ay ile kadınların eşleştiğini ifade eder.

Türk kültürüne bakıldığında, Hunlar döneminden itibaren kaynaklarda vurgulandığı (Kafesoğlu, 2013: 298) görülen ay, karanlıkları aydınlatması nedeniyle saygı gösterilen ve kut veren bir kozmik unsur olarak kabul edilmiştir ancak ay, Türk kültüründe “erkek” ile özdeşleştirilir. Bu sebeple yaratılış efsanesine göre Türklerin ilk atası “Ay Ata”dır; günümüzde de “Ay Dede” söylemi ay ile erkek özdeşleştirmesinin sonucudur. Ay, gece ile bütünleşir ve sadece mitolojide değil, semavi dinlerde de geceler ibadetler ve ritüeller açısından ayrı bir öneme sahiptir. İslamiyet’te de “arife gecesi”, “kandil gecesi”, “kadir gecesi” gibi geceler, se-

mavi ve ilahi kutun yeryüzüne indiği geceler olarak önemlidir; buradan hareketle, sonsuz döngüsüyle “ay” ismi de “kut” ve “erginlenme” ile ilişkilendirilebilir. Eliade’in deyişiyle ay “bölünen,” “dokuyan,” “ölçen,” “besleyen,” “üreten,” “kutsayan”dır. *Dîvânü Lugâti’t-Türk’te*, “ay çıkıp etrafını hâleler sardığı zaman yağmur bulutu yükselir ve su saçıncaya kadar toplar, akar ve şarıl şarıl ses çıkarır, onlar ayın etrafında hâle oluştuğu zaman yağmur yağacak diye düşünüp uğurlu sayarlar” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 116-117) olarak aktarılan şiir, ayın besleyip üretmesiyle; yani olumlu özellikler içermesiyle ilişkilidir.

Kırgız Türkçesinde *ar kimdiki özünö ay körünöt* “herkesinki kendisine ay gibi görünür”, *tolgon ayday* “dolunay gibi güzel”, *ayı ongunan tuugan* “ayı sağ tarafından doğmuş”, *ay tuyak* “kurban kesilen at”, *ay çapçuu* “gücü dolup taşmak” gibi deyimler, “ay” kelimesinin olumlandığını gösteren örneklerdir. Ayrıca birinci veya ikinci isim olarak kullanılarak yapılan birleşik özel isimlerde de “ay” ismi olumlu anlamdadır: *Aynur*, *Ayzada*, *Altınay*, *Aycan*, *Nurdınay*, *Aygerim*, *Ayçürök*, *Ayperi*, *Aytemur*, *Aytigin*, *Aytemur* gibi erkek ve kız isimleri de buna örnektir.

Destanlarda “ay” bir kahramanın ismiyle bütünleştiğinde, söz konusu bütün olumlu özellikler de ayın göksel bir varlık olması nedeniyle sahip olduğu kut da o kahramana atfedilmektedir. Bu isim vasıtasıyla, Manas Destanı’nın Orazbakov varyantında asıl ismi Ebu Nasır Samâni olan kahramanın ismi mitolojik kökene dayandırılmaktadır. Dolayısıyla, Manas Destanı’nda efsanevi yardımcı kahramanın isminde “ay” sözünün yer al-

ması, tesadüfi değildir. Kahramanın kut sahibi olduğuna işaret ettiği gibi, karanlıkları aydınlatan ay misali, bu ismi taşıyan kahraman söylev demetleriyle önce Manas'ı, sonra da bütün insanları aydınlatır. Bu aydınlatma yeni zihniyetin oluşması yönünde yaratılan kahramanın figüratif yapısıyla bütünleşir.

Anlambiliminde Koco/Koca ve Aykoco İsmine Kattığı İşlev

Türkçe Sözlük'te "koca" kelimesinin anlamları 1. Kocaman, iri. 2. Yaşlı, ihtiyar, pir. 3. Yüksek. 4. Büyük, ulu olarak verilmektedir. Konumuz, kelimenin "yaşlı, ihtiyar, pir" ve "büyük, ulu" anlamlarıyla ilgilidir. *Atabetü'l-hakayık*'ta "yaşlı ve ulu kişi"; *Codex Cumanicus*'ta ise "yaşlı erkek" anlamlarında kullanılan kelimenin kökeni Farsça "hace/hoca"dır. Türk kültüründe Yunus Koca gibi kullanımlar, sözün bu anlamlarıyla ilgilidir. *Dede Korkut* boylarında, Duha Koca, Kanlı Koca, Aruz Koca gibi isimlendirmeler de aynı bağlamdadır. Yine *Dede Korkut*'ta Deli Dumrul ağzından söylenen "*Bre ne heybetli kocasın?*" şeklindeki ifade, kelimenin ardındaki sırrı, kutsiyeti de ifade eden bir başka örnektir.

"Koco" kelimesinin *Kırgız Sözlüğü*'nde Farsça'dan alındığı ve 1. Hoca (Muhammed Peygamber neslinden yahut dört halife soyundan olan kimse), seyit. 2. Efendi, sahip, patron anlamlarında; *Kırgız Tilinin Sözdüğü*'nde ise bu anlamlara ilaveten "bütün Müslümanların dinî liderlerine verilen unvan" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Manas Destanı'nın Orazbakov varyantında Ebu Nasır Samânî'nin destanda geçen

adı olan "Aykoco"da, "koco" sıfatının yer alması da tesadüfi değildir, onun destandaki figüratif yapısının bir parçasını, dinî boyutunu yansıtır.

Sonuç

Tarihte yaşamış bir şahsiyet olan Ebu Nasır Samânî, Kırgız kültüründe yeni dinin, başka bir deyişle yeni bir kültürel belleğin öğreticisi olarak bütün Kırgızlara; Kırgızları yeniden özgürlüklerine ve topraklarına kavuşturan Manas Ata'yı peygamber zamanına bağlamak ve peygamber tarafından verilen kutsal emanetleri kendisine ulaştırmak yoluyla, Manas'a "kut" veren bir yardımcı, ef-sanevi kahraman tipine dönüşmüştür ve bu dönüşüm onun destanı adında yer alan "ay" ve "koca" söz bileşenleriyle ifade edilmiştir. Sözlü kültürde Ebu Nasır Samânî, gerçek kişiliğinin dışına taşınmıştır. Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakov varyantında onun gerçek kişiliğiyle bağlantılı olan tek unsur, İslam dini telkincisi olması yönündedir. Tarihi bilgilere göre Satuk Buğra Han'la ve Karahanlılarla ilişkilendirilen Ebu Nasır Samânî'nin din öğretisi, destanda önce Manas'a ve Kırgızlara, daha sonra da Kırgızlar tarafından yenilgiye uğratılan Türk veya Türk olmayan bütün halklara yönelmektedir. Bu taşınmada ve dönüşümde Ebu Nasır Samânî'nin Satuk Buğra Han'a İslamiyet'i öğretmesinin etkisi olmakla birlikte, Ebu Nasır Samânî, Aykoco'ya dönüşürken, Türk kültüründe kendi zamanına kadar yer almış Irkıl Hoca, Dede Korkut gibi bilge kişilerin kodlarını da bünyesinde bulundurmaktadır. Dolayısıyla sözlü

kültürün yarattığı Aykoco, destanda her ne kadar Ebu Nasır Samâni olarak bir kişiliğe bağlansa da tarihte yaşamış tek bir kişi değil, birçok proto-tipin destana yansıyan şekli, mitsel ve dinsel kabulleri yansıtan bir anlatı kahramanı, sözlü kültürel belleğin yansımasıdır.

NOTLAR

- 1 Tahtta kaldığı dönem: 842-865.
- 2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. S. Musayev “Konferansiya”. *Manas Entsiklopediya I*. Bişkek: Muras
- 3 Bkz. Naciye Yıldız, “Sovyet Dönemi Manas Yayınlarında Destandan Çıkartılan Söz Varlığı”, *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı*, Ankara, Bilkent Yayınları, s. 371-386.
- 4 Aykoco'nun din irşadında kullandığı yöntem ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan burada derinlemesine incelenmeyecektir.

KAYNAKÇA

- Abudukelimi, Bumairimu. *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Duman, Abdullah. “Ebû İbrahim El Muntasır'ın Sâmâni Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11.(2), 2012:531-553.
- Eliade, Mircea. (Çev. Lale Arslan). *Dinler Tarihinine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2003.
- Golden, B. Peter. *Türk Halklarının Tarihine Giriş*. Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık, 2002.
- Güner, Ahmet. “Nasr b. Ahmed”, *İslam Ansiklopedisi*, C.32. İstanbul: TDAV Yayınları, 2006.
- Huncan, Ömer Soner. “Satuk Buğra Han”, *İslam Ansiklopedisi*, C.36. İstanbul: TDAV Yayınları, 2009.
- İbn'ül Esir. (Çev. Ahmet Ağırakça). *İslâm Tarihi “El-Kâmil Fi't Tarih*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü*. Bişkek: Avrasya Press, 2010.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.

- Sarılbekov, R. “Aykoco”, *Manas Entsiklopediya I*. Bişkek: Muras Baspakanası, 1995.
- Manas Kırgız Elinin Baatırdık Eposu(Sagımbay Orazbakovdun Varyantı Boyunça)*. Bişkek: Kan-Tenir Baspakanası, 2010.
- Musayev, S. “Konferansiya”, *Manas Entsiklopediya I*. Bişkek: Muras Baspakanası, 1995.
- Muti, İbrahim. “Uygurların İslam'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslam Medreseleri”, *Divan/İlmî Araştırmalar*, Sayı: 12 (2002/1).
- Ong, Walter J. (Çev. Sema Postacıoğlu Banon). *Sözlü ve Yazılı Kültür/Sözün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
- Özkan, İsa. “Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı”. *Bengü Bitig, Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara: Öncü Kitap, 2013. 467-488.
- Seyfettin Azizi. (Çevirenler: Rukiye Hacı, Bahattin Ergezer, İrfan Ünver Nasrattınoğlu). *Satuk Buğra Han*. Ankara: Ocak Yayınları, 1998.
- Usta, Aydın. “Samâniler”, *İslam Ansiklopedisi*, C.36. İstanbul: TDAV Yayınları, 2009.
- Vambery, Armin (Çev. Tahir Şakir Çağatay). *Buhara Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Tercüme Bölümü, tarihsiz.
- Yıldız, H. Dursun. “Nasr b. Ahmed”, *İslam Ansiklopedisi*, C.9. İstanbul: TDAV Yayınları, 1979.
- Yıldız, Naciye. *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: TDK Yayını, 1995.
- Yıldız, Naciye. “Sovyet Dönemi Manas Yayınlarında Destandan Çıkartılan Söz Varlığı”, *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı*. Ankara: Bilkent Yayınları, 2016. s. 371-386.
- Yudahin, K.K. (Çev. Abdullah Tazymas). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara:TDK Yayını, 1994.